

Azerbaijan in constitutional poetry *

Zahra Nouri |

Abstract

1. Introduction

According to poets' poems, contemporary history is directly related to contemporary poetry, as without knowing history, it may be difficult to understand many poems. From the direct relationship between history and poetry, it is a reflection of the people's struggles in the constitutional revolution that poets with social commitment, with motivational poems, described historical events and praised national characters. the rebellion of the people of Azerbaijan against the tyranny of Mohammad Ali Shah Qajar led by Sattar Khan is a clear example that has a special place in constitutional literature. In this article, the position of Azerbaijan in constitutional poetry has been investigated by studying poets' poems in a library. The main question of the research is that in the constitutional poem, Azerbaijan is considered with which components and which content is mentioned about it. Mohammad Taqi Bahar, Aref Qazvini, Adib al-Mamalek Farahani, Vahid Dastgardi, Nasim Shamal, Farrokhi Yazdi are prominent poets of this period who paid attention to the issues of

* Article history:

Received 10 June 2023

Received in revised form 8 October 2023

Journal of Iranian Studies, 22(44), 2023

Accepted 18 December 2023

Published online: 22 December 2023

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman

© The Author(s).

1. Graduated from the doctoral course of the Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Human Sciences, Urmia University, Urmia, Iran, freelance research. Email: norikhorshid@gmail.com

Azerbaijan And they have reflected the Rebellion of Mohammad Khayabani.

2. Methodology

This research was done by library study and descriptive-analytical method with content analysis. First, the Divan of Poets was selected and were collected the poems written on the subject of Azerbaijan, Then, these poems were analyzed according to the components of the research and a note was taken and an article was written by analyzing the notes.

3. Discussion

After the death of Muzaffaruddin Shah, who had signed the decree of constitutionalism, Muhammad Ali Shah came to the Monarchy and opposed constitutionalism, This action caused the Rebellion of the constitutionalists against the Qajar government, The first city that openly stood against his tyranny was Tabriz, whose people, under the leadership of Sattar Khan, came to oppose his despotism and the presence of foreigners in the country, and Mohammad Ali Shah had to send forces to confront them. The Sustainability of the people of Tabriz against him lasted for eleven months (from July 2, 1907 to May 19, 1908), and it ended with the intervention of Russian forces and the departure of the constitutional leaders to Tehran. With the advancement of constitutionalists from other cities to Tehran, Mohammad Ali Shah was dethroned. After that, Azerbaijan continued to experience bitter and painful events, the most important of which was the siege of Tabriz by the Ottomans, the war with Russia, and the rebellion of Mohammad Khayabani. These events have been reflected in the poetry of constitutionalist poets, The most important content that can be seen in the poems of poets related to the events in Azerbaijan is the rebellion of the Azerbaijani people, their resistance against despotism and colonialism, and condemnation of foreigners, which is abundant in the following cases.

Description of Azerbaijan's resistance against the despotism of Mohammad Ali Shah and the Qajar government: During this period, the encomium of Azerbaijan with this word and the word "Tabriz" can be seen in the Divan of Poets. People's resistance, sorrow from the blockade of Tabriz, Sattar Khan's war with Samad Khan, the victory of the constitutional forces and the escape of Muhammad Ali Shah are the focus of these poems. Even after the constitution, Mohammad Khayabani's rebellion is prominent, and poets supported his rebellion and mourned his death.

Description of Azerbaijan and praise of Tabriz resistance forces: In their poems, poets have spoken about the ancient history of Azerbaijan, which was the seat of Zarathustra and witnessed the greatness of the era, and lamented that it has become the seat of internal and foreign despotism in this day and age. But its resistance has been praised. Sattar Khan, Baqer Khan and Mohammad Khabani have been praised from the resistance forces of Azerbaijan against despotism and colonialism. Of course, people's resistance has also been central in all poems with this theme. Sattar Khan's name is mentioned more than others in poets' poems.

The presence of foreigners in Azerbaijan: denunciation of the Russia, England and Ottoman government in the events of Azerbaijan is prominent in the poetry of poets. England had no direct connection with the events in Azerbaijan, but Russia and Ottomans directly occupied Tabriz. Denunciation of Russia has the most content. Russia, supporting the Qajar government, went against Azerbaijan and after the constitution, under the pretext of war with the Ottomans, it blockaded Tabriz. Mohammad Taqi Bahar, Adib al-Mamalek Farahani, Farkhi Yazdi, Arif Qazvini paid attention to the England conspiracy and Russia's interference in the country and their confrontation with Tabriz and supported Azerbaijan by denunciation Russia. After the constitution, the Ottoman government occupied

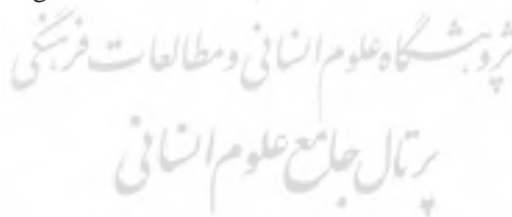
Tabriz in the fight against Russia, and poets supported Tabriz and wrote poems condemning the Ottoman government.

4. Conclusion

The results show: Azerbaijan, as the cradle of Zoroastrianism and the background of ancient Iran, has been the attention of poets, and its historical events centered on Tabriz are reflected in the content of constitutional poetry. Describing the Despotism of Mohammad Ali Shah, Denunciation of Russia, praising the people's resistance against internal Despotism and the presence of characters in the country, praising Sattar Khan and sympathizing with the people are important components in relation to Azerbaijan in the poetry of the constitutional period.

Keywords: Azerbaijan, Tabriz, constitutional poetry, Qajar, despotism, Russia, Rebellion, Sattar Khan, Mohammad Khayabani.

How to cite: Nouri,Zahra. (2023). Azerbaijan in constitutional poetry. *Journal of Iranian Studies*, 22(44), 639-669. <http://doi.org/10.22103/JIS.JIS.2024.21554.2489>

سیمای آذربایجان در شعر مشروطه*

(علمی-پژوهشی)

زهرا نوری^۱

چکیده

از مهمترین تحولات شعر فارسی بعد از انقلاب مشروطه، توجه به مسایل سیاسی- اجتماعی کشور است. شاعران مشروطه‌خواه، همگام با تحولات جامعه، شعر را در خدمت مشروطه و انعکاس حوادث اجتماعی قرار دادند. یکی از پرتکرارترین مضامین نیز توصیف قیام مردم آذربایجان به سرداری ستارخان علیه محمدعلی قاجار است که در ادبیات مشروطه جایگاه ویژه دارد. ستارخان، بر پایه عقیده مردم‌داری مبارزه را آغاز کرد و همراهان او نیز بر پایه منش جوانمردی و مبارزه با ظالمان و بیگانگان به پاخاستند و با سخت‌ترین مبارزه، مقاومت، تحمل قحطی، شکنجه، اهانت و توهین قیام را ادامه دادند. مهمترین عملکرد ستارخان این بود که در جریان لشکرکشی دولت قاجار به تبریز، یازده ماه شهر را نگه داشت و در مقابل هرگونه متجاوززی جنگید. بعد از ستارخان نیز محمد خیابانی علیه حکومت قاجار قیام کرد. حوادث تبریز و مقاومت ستارخان از دید شاعران دور نماند. شاعران برجسته‌ای از جمله محمدتقی بهار، عارف قزوینی، ادیب‌الممالک فراهانی، وحید دستگردی، میرزاده عشقی، نسیم شمال، فرخی یزدی از شاعران این دوره هستند که به مسایل آذربایجان توجه کرده‌اند. در این مقاله با مطالعه کتابخانه‌ای سیمای آذربایجان در اشعار آن‌ها بررسی شده است. نتایج بررسی نشان می‌دهد: شعرشان بازگویی غیر

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۲/۰۳/۰۲ تاریخ ویرایش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۷/۱۶ تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۲/۰۹/۲۷

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۱۰/۰۱

DOI:10.22103/JIS/JIS.2024.21554.2489

مجله مطالعات ایرانی، سال ۲۲، شماره ۴۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۲، صص ۶۳۹-۶۶۹

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی

حق مؤلف © نویسندگان

۱. دانش آموخته دوره دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه ارومیه، ارومیه. ایران. رایانه:

norikhorshid@gmail.com

مستقیم وقایع آن دوران است، محوریت اشعار پیرامون وصف قیام آذربایجان، مقابله ستارخان با حکومت قاجار و دولت روس، نکوهش استبداد محمدعلی شاه، وصف فجایع روسیه در تبریز، قحطی تبریز، نکوهش عثمانی و انگلیس، ستایش مقاومت مردمی، وصف مبارزان ملی و همدردی با مردم آذربایجان می‌باشد.

واژه‌های کلیدی: آذربایجان، تبریز، شعر مشروطه، استبداد، قیام، ستارخان.

۱. مقدمه

با وقوع انقلاب مشروطه به سرعت مفاهیم مشروطه‌خواهی در ادبیات رشد کرد. به یک‌باره مضامین سیاسی-اجتماعی به صدر مضامین شعری رسید و سبک فکری شاعران هم‌سو با اتفاقات جامعه تغییر یافت. قبل از آن مضمون اصلی، موضوعات غنایی و مدح شاهان بود، اما در این دوره به سرعت محتوای سیاسی-اجتماعی در شعر وارد شد. چنان‌که «در هیچ دوره‌ای از تاریخ ادبیات فارسی، شعر این قدر با سیاست آمیخته نشده و بر مأموریت خود برای ایجاد تحول در نظام اجتماعی آگاهی نیافته بود.» (اسلامی ندوشن، ۱۳۵۶: ۲۱۴). با این تحول تازه، نگرش شاعران به شعر و شاعری تغییر یافت و در نگاه محتوایی «وظیفه مبارزه، روشنگری، انتقاد، افشاگری، بیانیه‌نویسی، استیضاح مقامات، تاریخ‌نگاری، معرفی صنایع جدید و .. را هم به دوش گرفتند.» (امین‌پور، ۱۳۸۴: ۲۹۶ - ۲۹۷). بدین ترتیب، مضامین اجتماعی مربوط به وقایع تاریخی را بازگو کردند و با هدف بیدارگری و ارتقای بینش و ادراک توده‌های مردم، هم‌گام و هم‌پیوند با عواطف و اندیشه‌های آنان، کوشیدند تا بازتاب صادق زمانه خود باشند (روزبه، ۱۳۸۳: ۱۱۰). با توجهی که این شاعران به مسایل جامعه داشتند، هر کدام به نوعی به عنوان شاعر ملی مطرح شدند، چنان‌که اگر مضمون شعرشان را با تاریخ آن دوره مقابله کنیم، تاریخ مدون مشروطه را می‌توان براساس اشعار آنها نوشت.

در پیروزی انقلاب مشروطه، همه نیروهای مقاومت در کشور سهیم بودند و مورد توجه شاعران مشروطه قرار گرفتند. اما در رأس آنها قوای تبریز با سرکردگی ستارخان، در

ادبیات آن دوره برجسته شده است. به همین دلیل، توصیف آذربایجان با مشروطیت گره خورده است. وقتی که سخن از مشروطه می‌شود، نام آذربایجان، تبریز و ستارخان تکرار می‌گردد. «جای تردید نیست که پای‌مردی قهرمانانه شهر تبریز بود که در نخستین ماه‌های پس از کودتای محمدعلی‌شاه، انقلاب را از فروپاشی کامل نجات داد (کاتوزیان، ۱۳۶۶: ۹۰) از فرمایش‌های رهبر معظم انقلاب است که «در دوران استبداد صغیر که دوباره مشروطیت در ایران جان گرفت، آن نیروی اصلی و محرک از تبریز، یعنی آذربایجان، رها شد و آزادی را برای ایران بزرگ به بار آورد» (نقل از احمدی، ۱۳۸۶: ۲).

در این مقاله با بیان مختصر حوادث آذربایجان در دوران قاجار از انقلاب مشروطه تا پهلوی، اشعار شاعران در ارتباط با مسایل آذربایجان با مطالعه کتابخانه‌ای بررسی شده و مقاله به شیوه توصیفی تحلیلی نوشته شده است.

۱-۱. پیشینه تحقیق

در ارتباط با انقلاب مشروطه، نهضت‌های آزادی‌خواهی آذربایجان در مشروطه، شخصیت‌های ملی ستارخان، باقرخان، خیابانی، کتاب‌ها و پژوهش‌های متعددی چاپ شده است. از انبوه آثار، کتاب‌هایی مثل کتاب «تاریخ هجده ساله آذربایجان» از احمد کسروی که در سال ۱۳۱۹ چاپ شد یا کتاب «قیام آذربایجان در انقلاب مشروطیت ایران» نوشته کریم طاهرزاده بهزاد (۱۳۶۳) را می‌توان مثال زد که وقایع آن دوران را بر حسب تاریخ روایت کرده‌اند. علاوه بر کتاب‌های مختلف، در حوزه مقاله نیز حسینی (۱۳۹۰) در مقاله «نقش منطقه آذربایجان در انقلاب مشروطه» از منظر تاریخی سیاسی به جایگاه آذربایجان در انقلاب مشروطه پرداخته است. دین‌پرست (۱۳۹۱) در مقاله «فعالیت محلات تبریز در انقلاب مشروطیت» فعالیت مردمی را در تبریز دوره مشروطه بررسی کرده است. اما درباره انعکاس وقایع آذربایجان در حوزه ادبیات مشروطه، پژوهش مشخصی چاپ نشده است. در عین حال، در پژوهش‌های مختلف به طور مختصر به این موضوع اشاره شده است. از جمله کتاب «ادبیات ایران پیرامون استعمار و نهضت‌های آزادی‌بخش» نوشته عبدالرحیم

ذاکرحسین که در سال ۱۳۷۹ در نشر دانشگاه تهران چاپ شده است، کتاب مفیدی در معرفی حوادث سیاسی است. وی بعد از توضیح حوادث، اشعار شاعران را نیز آورده است. احمدی (۱۳۸۶) در کتاب «سیمای تبریز در آینه شعر» اشعاری از شاعران کلاسیک و معاصر را در ستایش تبریز گردآوری کرده است. عزیزی فرد در مقاله «سیمای آذربایجان در شعر محمدحسین شهریار» به جایگاه آذربایجان در شعر شهریار پرداخته است که البته به دوره مشروطه مربوط نیست. همچنین کتاب «آذربایجان در ادبیات معاصر» از نوری و مهدی آسمی، شعر شاعران ادبیات معاصر در ارتباط با آذربایجان را از مشروطه تا انقلاب اسلامی گردآوری نموده‌اند. این مقاله با هدف شناخت ادبیات مشروطه و انعکاس حوادث تاریخی آذربایجان در شعر آن دوره با تحلیل اشعار شاعران نوشته شده است.

۲. بحث و بررسی

۲-۱. مشروطه و آذربایجان

بعد از این که مظفردالدین شاه، فرمان مشروطیت را در سال ۱۲۸۵ امضا کرد، از دنیا رفت. محمدعلی شاه به سلطنت رسید و با مشروطه مخالفت کرد. در ۱۲۸۷ ش مجلس را به توپ بست و مخالفت او با مشروطیت و نظام پارلمانی به صورت تمام عیار علنی گردید (آجودانی، ۱۳۸۲: ۲۱). همین مخالفت باعث شد مشروطه خواهان منزوی گردند و مایوس شوند، اما با ایستادگی تبریز در مقابل حکومت، روزنه امید در دل‌ها پدید آمد (کسروی، ۱۳۸۸: ۳). در تبریز ستارخان با هدف مبارزه با ظلم از دل مردم به میدان آمد. محمدعلی شاه قاجار مجبور شد، قوایی برای فتح تبریز بفرستد. «تبریز تنها شهری بود که در مقابل اولتیماتوم شاه برای تسلیم مجاهدان در برابر نیروهای دولتی، مقاومت کرد. شاه برچیده شدن بساط مشروطیت را جز با شکست مقاومت آذربایجانی‌ها ممکن نمی‌دید، بنابراین، شاهزاده عین‌الدوله نوه فتحلی شاه با سپری شدن مدتی پس از جنگ، از سوی حکومت مرکزی و با هدف خواباندن غائله جنگ در سمت والی رهسپار آذربایجان

شد» (امیرخیزی، ۱۳۷۹: ۱۷۹-۱۸۰). تبریزی‌ها با فرماندهی ستارخان تسلیم نشدند و در برابر نیروی دولتی مقابله کردند. عین‌الدوله شکست خورد و به تهران برگشت.

مقاومت مردم تبریز، یازده ماه (از ۲ تیر ۱۲۸۷ تا ۱۹ اردیبهشت ۱۲۸۸ ش) طول کشید و عاقبت با دخالت قوای روس و رفتن رهبران مشروطه به تهران پایان یافت. عین‌الدوله وقتی از قوای مشروطه شکست خورد، به تهران برگشت و صمدخان شجاع‌الدوله از طرف محمدعلی‌شاه به مقابله آمد. در چندین جنگ سخت بسیاری از مشروطه‌خواهان را با شکنجه قتل عام کرد، اما در هر جنگ ناکام ماند تا این که به بهانه اولتیماتوم دولت روس از طرف مجلس، قوای روس شهر تبریز را مورد هجوم و اشغال قرار دادند و در روزهای بعد پس از اشغال کامل و درهم شکستن مقاومت مجاهدین، صمدخان را به حکمرانی و فرمانروایی تبریز گماشتند. ستارخان به اجبار نامه صلح آمیزی به محمدعلی‌شاه نوشت و درخواست کرد که روس را بیرون کند، محمدعلی بعد از تلگراف ستارخانه، محاصره تبریز را تمام کرد (استبداد صغیر)، ولی روس‌ها به طرف تبریز پیش روی کردند. ستارخان حاضر به همکاری با آن‌ها نشد. در همین زمان‌ها قوای رشت، بختیاری و اصفهان به تهران رسیدند و محمدعلی‌شاه سقوط کرد. ستارخان نیز به تهران آمد، اما پس از چندی به دستور مجلس خلع سلاح گردید. ستارخان که در مقابل این دستور ایستادگی کرد، در محاصره تیری به پایش خورد و خانه‌نشین گشت، اما پیوسته در فکر مبارزه با روس بود، در سال ۱۲۹۳ که آماده جنگ با روس می‌شد، در تهران از دنیا رفت (کسروی، ۱۳۸۸: ۶۳۳).

بعد از رفتن ستارخان به تهران، روسیه توانست صمدخان را به حاکمیت تبریز منصوب کند. اما در سال ۱۲۹۳ که ستارخان از دنیا رفت، صمدخان کنار گذاشته شد و خود روس‌ها در شهر حکمرانی می‌کردند تا این که با انقلاب اکتبر روسیه (۱۹۱۷) که تزارها از حکومت خلع شدند و اتحاد جماهیر شوروی تأسیس شد، اغلب روس‌ها به کشورشان برگشتند. رفتن روس‌ها و آزادی نسبی‌ای که در تبریز ایجاد شد، نیروهای محلی را قوت بخشید. در این اوضاع محمد خیابانی، معروف به شیخ محمد خیابانی (۱۲۵۹

خامنه (شبه‌ستر) ۱۲۹۹- تبریز) که معتمد مردم تبریز و نماینده آن‌ها در مجلس بود، به خاطر قراردادهایی که حکومت مرکزی با بیگانگان می‌بست، همچون ستارخان به مقابله با حکومت رفت و در مخالفت با قرارداد وثوق‌الدوله (معروف به قرارداد ۱۹۱۹) قیام کرد. وثوق‌الدوله وزیر احمدشاه قاجار بود که در همکاری با انگلیس در سال ۱۲۹۸ ش، این قرارداد را که به موجب آن، کلیه تشکیلات نظامی و مالی ایران تحت نظارت انگلیسی‌ها قرار می‌گرفت، امضا کرد. این قرارداد به دلیل این که ایران را تحت‌الحمايه انگلیس قرار می‌داد، با مخالفت شدید افکار عمومی مواجه شد و به تصویب مجلس نرسید (کمره‌ای، ۱۳۹۸: ۷۱۶). حتی احمدشاه قاجار نیز آن را تصدیق نکرد (بهار، ۱۳۸۷، الف: ۷۰).

خیابانی در چنین اوضاعی قیام کرد. در ذکر دلایل قیام او اختلاف است، با این حال، مخالفت با این قرارداد، جدایی طلبی، سر و سامان دادن به اوضاع تبریز را به عنوان دلایل قیام او ذکر کرده‌اند؛ اما به طور کلی «انگیزه‌ها و برنامه قیام عمدتاً تا پایان کار مبهم ماند» (کاتوزیان و طیب، ۱۳۷۹: ۳۵). قیام او از ۱۷ فروردین ۱۲۹۹ شمسی آغاز شد. وی نهادهای دولتی تبریز را به تصرف خود درآورد و شهر را از دست دولتیان خارج ساخت و دولتی به نام دولت آزادیستان تأسیس کرد (کسروی، ۱۳۸۸: ۹۰۳-۹۰۴)، اما این دولت بیش از پنج ماه دوام نیاورد. وثوق‌الدوله با فشار افکار عمومی در چهارم تیر ۱۲۹۹ استعفا داد و مشیرالدوله جانشین او شد. به دستور وی محمدقلی هدایت، معروف به مخبرالسلطنه (۱۲۴۳- ۱۳۳۴ تهران) به ولایت آذربایجان منصوب گردید تا قیام خیابانی را سرکوب کند. به فرمان مخبرالسلطنه قزاق‌ها به نیروهای خیابانی حمله کردند و در این جنگ، خیابانی شکست خورد و در خانه یکی از دوستانش کشته شد (همان: ۹۲۲). بعد از آن هم با کودتای رضاخان، حکومت قاجارها پایان یافت. در این دوران و همزمان با این وقایع، توجه به آذربایجان، حضور بیگانگان، استبداد داخلی و مقاومت مردم مورد توجه شاعران مردمی قرار گرفته است که در کنار نیروهای مقاومت، هرکدام با شعر خود به مقابله با دولت استبدادی رفتند. به صورت کلی، در این دوران شعر «به عنوان یک وسیله تهیج و بسیج

توده‌های مردم و نیز کاری‌ترین سلاح‌ها که اثر کوبنده آن محدود به زمان و مکان معین نیست، به کار گرفته شده است» (ذاکر حسین، ۱۳۷۹: پیشگفتار: ۱۶). مولف‌های مربوط به آذربایجان در شعر عصر مشروطه در موارد زیر است.

۲-۲. آذربایجان و حضور بیگانگان در آن

۲-۲-۱. نکوهش روسیه و انگلیس

تبریز در دوره مشروطه با دولت روسیه و عثمانی مقابله کرده است و دولت انگلیس نیز در امور کشور دخالت می‌کرد، اما دولت روسیه نقش پررنگی در تاریخ مشروطه دارد و روس‌ها جزو منفورترین‌ها در آن زمان بوده‌اند. «در آمدن روسیان به ایران دل‌های همه را پر از اندوه می‌داشت.» (کسروی، ۱۳۶۳: ۹۰۶). قبل از مشروطه، جنگ ایران و روسیه در دوره قاجار به عنوان یک عامل سلبی در مخالفت مردم تبریز با سلطنت قجر نقش اساسی داشت. این عامل در کنار عوامل دیگر، موجب شد که مردم مناطق آذربایجان حامل اندیشه‌های مخالفت با حکومت و اصلاحات بنیادی شوند (حسینی، ۱۳۹۰: ۹۰). در مشروطه نیز، روسیه جهت حفظ منافع خود در ایران مخالف مشروطه بود، دولت قاجار هم وابستگی به دولت روسیه داشت. با حمایت آن‌ها، در برابر مشروطه‌خواهی مردم ایستاد. به ویژه در لشکرکشی به تبریز، عاقبت «صمدخان را روسیان به شهر آوردند تا به دست او کارهای خود را انجام دهند.» (کسروی، ۱۳۸۸: ۳۸۲).

نکوهش روسیه در شعر مشروطه در اشعار اغلب شاعران آمده است. بهار، ادیب‌الممالک فراهانی، فرخی یزدی و عارف قزوینی به دخالت روسیه در کشور و مقابله آن‌ها با تبریز توجه کردند و با نکوهش روسیه، از آذربایجان حمایت نمودند. مهم‌ترین عملکرد روسیه در وقایع مشروطه حمله به تبریز و مقابله با مشروطه‌خواهان است.

در ارتباط با آذربایجان، ملک‌الشعراى بهار مستزاد «شام ایران روز باد» را در سال ۱۲۹۰ بعد از حکمرانی صمدخان در تبریز سروده است و در آن از حمله روس به شهرهای کشور از جمله: تبریز، تهران، قزوین و مشهد شکوه کرده و گفته است که چگونه از ستم روس،

ویرانی به بار آمده است. در ابیات زیر اندوه خود را از ویرانی تبریز بیان می‌کند و می‌گوید که چگونه لشکر همسایه، یعنی روسیه، در همراهی با استبداد داخلی، به کمک حاکمان قاجار آمده و شهر را ویران نموده است.

بر کران گلشن تبریز آتش در گرفت / از نسیم جور شاه / گشت از آن آتش که ناگه اندران
کشور گرفت / خون مسکینان تباہ / چون ز مردی و دلیری ره بر آن لشکر گرفت / لشکر
مشروطه خواه / لشکر همسایه ناگه سر بر آورد از کنار / با هزاران گیر و دار (بهار، ۱۳۸۷:
۱۹۲-۱۹۳)

در ادامه شعر نیز حمله روسیه به قزوین و مشهد را توصیف کرده است که مستبدین داخلی نیز از آن حمایت کرده بودند. اما سرانجام با مقاومت مردم و نیروهای مشروطه شکست خوردند. در شعر «صفحه‌ای از تاریخ» به نکوهش انگلیس و روسیه در معاهده ۱۹۰۷ پرداخته است:

ظلمی که انگلیس در این خاک و آب کرد / نه بیوراسب کرد و نه افراسیاب کرد
با روس عهد بست و شمال و جنوب را / اندر دو خط مقاسمتی ناصواب کرد

(همان: ۵۲۲)

یا هنگام مخالفت مردمی با قرارداد ۱۹۱۹ که توسط وثوق‌الدوله با انگلیس منعقد شد، عشقی شعر «مخالفت با قرارداد ایران و انگلیس» را سروده است.

وای از این مهمان که پا در خانه نهاده هنوز / پای صاحب‌خانه را، از خانه بیرون می‌کند؟
داستان موش و گربه است عهد ما و انگلیس / موش را گر گربه بگیرد، رها چون می‌کند؟

(میرزاده عشقی، ۱۳۵۷: ۳۳۶)

اما در ارتباط با وقایع آذربایجان، وحید دستگردی دربارهٔ حملهٔ روسیه به تبریز و کشتار مردم، مسمط «تسلیت آذربایجان» را در همدردی با مردم آذربایجان سرود و در آن به نکوهش روسیه و انگلیس پرداخت. در سال ۱۲۹۰ بعد از شکست قوای ستارخان و محاصرهٔ تبریز، روس‌ها وارد شهر شدند و نیروهای جهادی نیز در مقابله با آن‌ها به شهادت رسیدند. روس‌ها شهر را به دست گرفتند. صمدخان را به حاکمیت شهر منصوب کردند. بسیاری از مردم قتل عام شدند. از جمله در روز عاشورا روسیه هشت نفر از مشروطه‌خواهان تبریز را در سربازخانه در میان مردم اعدام کرد (کسروی، ۱۳۸۸: ۳۵۳) تا «منافع زورمندان همچنان تثبیت شده، بماند و کسی را یارای مخالفت نباشد.» (نیکنام لاله، ذوقی، ۱۳۷۴: ۵۰۰). همین مسئله باعث اندوه فراوان مشروطه‌خواهان شد. وحید دستگردی با اندوه از این واقعه، به نکوهش استعمار روس و جنایات آن‌ها پرداخت. در ابیات زیر از این مسمط، هم‌دستی استبداد را با استعمار با عبارت «یار گردیدن خویش با بیگانه» توصیف کرده و روسیه را یزیدی نامیده است که در روز عاشورا آزادگان را بر دار زد. البته وی تعداد اعدامی‌ها را یازده تن بیان کرده است، ولی در کتاب‌های تاریخ هشت نفر بیان شده است. در این حادثه معتقد است اگرچه روسیه این جنایات را مرتکب شد، اما انگلیس نیز دخالت داشت. در آن روز تبریز چون کربلا بود که دشمن، دوستان را به خاک افکند.

خویش بیگانه‌منش گردید با بیگانه یار
چیره شد بر یار چون اغیار زشت نابکار
روز عاشورا یزید آسا مهیا کرد دار
یازده آزاده را بردار زد منصوروار

کرد اندر جوی تبریز آب صافی خون ناب

گرچه می‌گویند روس این فتنه را آغاز کرد
پشت پرده انگلیس این نغمه بر ما ساز کرد
وین در ماتم به روی اهل ایران باز کرد
کشور اسلام را با سوگ و غم انباز کرد

ساخت فردوس برین را دوزخ ظلم و عذاب

روزعاشورا شد آذربایگان چون کربلا حمله‌ور بر خطه تبریز شد کرب و بلا
پیشوای شرع احمد را نه پنهان بر ملا خون بخاک افشاند دشمن دوستان را زد صلا

کاندرین ملک است دشمن دوست را مالک رقاب

بنگر ای شهر صفاهان خطه تبریز را خطه زر دشت پرور بوم آزرخیز را
تازه بین در مرز ایران فتنه چنگیز را بین شکسته پر ز تازی زاده‌ای پرویز را

تا کله بر جاست سر برگیر از بالین بخواب

(دستگردی، ۱۳۰۷: ۸۰-۸۱)

ادیب‌الممالک فراهانی هم یک قصیده در مورد حضور روسیه و خونریزی آن‌ها در ایران سروده است که با عنوان «در هنگام ورود سپاه روس تزاری به خراسان و آذربایجان و به دار آویختن احرار ایران فرماید» در دیوانش ثبت شده است. ادیب در این قصیده سخنی از حضور روسیه در ایران و خونریزی و جنگ نمی‌گوید، اما با اندوه فراوان از این که اسلام در جامعه به خطر افتاده، سخن گفته است (امیری فراهانی، ۱۳۸۰: ۱۴۰-۱۴۳). همچنین، در ترکیب‌بندی با عنوان «حسب‌الحال خراسان و آذربایجان هنگام تعدیات سپاهیان روس تزاری» به توصیف حمله روس به تبریز و خراسان پرداخته است. این شعر نیز به صورت تمثیلی است. ابتدای ترکیب‌بند، توصیفی غنایی از طلوع خورشید و بیدار شدن معشوق است. معشوق شاعر از خواب بیدار می‌شود و به شاعر می‌گوید خوابی آشفته دیده است و خواب آشفته‌اش را برای او تعریف می‌کند. شاعر ناگهان خود را در مکانی سرد و تاریک

و ساکت می‌بیند. برقی می‌جهد. شاعر خود را در پیش‌گاه پادشاه می‌بیند. در آنجا یک زن و یک پیر زخمی، غمگین، شکسته و گریان می‌بیند که هر کدام به دلیلی می‌نالند. ابتدا زن گریان که در سوگ فرزند می‌گرید، با شاه سخن می‌گوید و خود را «آذربایجان» می‌نامد.

بگفت ای شه من آذربایجانم که خصم افروخت آذرها به جانم
شنو فریادم ای دریای غیرت برس بر دادم ای غمخوار امت
(همان: ۵۱۱)

در ادامه، از گذشته تاریخی و سرسبزی و آبادانی خود (آذربایجان) می‌گوید و بیان می‌کند که چگونه عظمت خود را از دست داده، اکنون خزان بر آن رسیده و دشمنان در آن آمده‌اند. سپس حمله روس به تبریز، سلماس و ارومیه و حمله صمدخان به تبریز با یاری روسیه، جنگ روسیه و عثمانی (رومی) در تبریز را بازگو کرده است که چگونه ویرانی به بار آوردند. این بلا را حاصل کفران مردم می‌داند و اظهار ناراحتی می‌کند که چرا و چگونه این گونه شد.

دریغا ساغر عیشم به تبریز ز شکر شد تهی وز زهر لبریز
حریمم در محرم کربلا شد چنین اُمُّ البِلاد اُمُّ البِلا شد
عناد خاچ و مصحف برملا شد شهیدان را زمان ابتلا شد
صمد خان کعبه را بیت‌الصنم کرد بنای دیر و تاراج حرم کرد
به تبریز و به سلماس و ارومی گهی روسی علم زد گاه رومی
نه از بیگانه نالم نه ز بومی که از کفران رسید این گونه شومی
چو فرزندان من کردند کفران ندارند از خدا امید غفران
ببین آواره فرزندانم از شهر یتیمانم به بند خواری و قهر
شکر باشد به کامم تلخ چون زهر نباشد هیچ کس چون من در این دهر

دلم صدجا شکسته سینه بریان

جگر خونین کمر خم، دیده گریان

(همان: ۵۱۱-۵۱۶)

۲-۲-۲. نکوهش عثمانی

یک مورد شعر به طور مستقیم در نکوهش دولت عثمانی در حمله به آذربایجان موجود است که سروده عارف قزوینی است. روسیه که همچنان با مشروطیت و مخالفت با آن در ایران مانده و در سال ۱۲۹۰ تبریز را اشغال کرده بود، با آغاز جنگ جهانی اول که از ماه اوت ۱۹۱۴ تا نوامبر ۱۹۱۸ برابر با مرداد ۱۲۹۳ تا آبان ۱۲۹۷ شمسی هم‌زمان با حکومت احمدشاه قاجار رخ داد، وارد جنگ جهانی شد. در ۱۱ آبان ۱۲۹۳ علیه امپراتوری عثمانی اعلان جنگ کرد و به این بهانه، علاوه بر حدود ۱۰ هزار نیرویی که در داخل ایران داشت، نیروهای بیشتری را وارد ایران کرد. در مقابل، دولت عثمانی نیز به نیت جنگ با روسیه به تبریز حمله کرد و در دی ماه همان سال تبریز را به اشغال خود درآورد. جدال روسیه و عثمانی عاقبت با پیروزی روسیه به پایان رسید و روس‌ها در بهم ماه تبریز را پس گرفتند. اشغال تبریز توسط عثمانی ارمغان جنگ جهانی اول بود. ایران در این جنگ اعلام بی‌طرفی کرد، اما نه تنها به بی‌طرفی اش واقعی نهاده نشد، بلکه آماج جنگ واقع گشت و آذربایجان در این جنگ وقایع دردناکی را تجربه کرد. در این دوره، عارف قزوینی تصنیف «شهناز» را در حمایت از آذربایجان و نکوهش دولت عثمانی سروده است. بنا به گفته خودش، آن را اواخر سال ۱۳۳۶ هـ.ق (۱۲۹۷ ش) پس از «معلوم شدن خیالات ترک‌ها نسبت به آذربایجان» ساخته است. عارف در معرفی تصنیف خود و دلیل سرایش آن گفته است: «تصنیف شهناز را در استانبول بعد از آگاهی از افکار و عقاید شوم عثمانی راجع به آذربایجان، خصوصاً بعد از ورود قشون عثمانی در آن خاکی که بسی خون در آن ریخته و آرزوها به خاک رفته، با یک روح عصبانی از دیدن گریه‌آور عکس شهر تبریز و فریاد

روزنامه‌فروش‌ها که تبریز را اشغال کردیم، ساخته‌ام.» (عارف قزوینی، ۱۳۸۱: ۳۴۶). در بخشی از شعر، ترکان را که منظور ترکان عثمانی هستند، با این بیان که قدم به خانه کیخسرو گذاشتند، نکوهش می‌کند و با انتقاد به زبان ترکی (ترکی عثمانی که گویا در شهر فراگیر شده بود)، بیان می‌کند: باید آن را از قفا کشید و پارسی را پاس داشت. سپس خطاب به مردم تبریز می‌گوید که نباید اصالت آذری و نژاد خود را فراموش کنید.

ز ترک این عجب نیست، چه اهل نام و نسب نیست / قدم به خانه کیخسرو، این ز شرط ادب نیست (این ز شرط ادب نیست) / این ز شرط ادب نیست / ز آه و تف، اگر چه کف زنی چون دف، بزن به سر، که این چه بازی است؟ / که دور ترک بازی است / برای ترک سازی عجب زمینه سازی است (عجب زمینه سازی است) / زبان ترک از برای از قفا کشیدن است / صلاح پای این زبان ز مملکت بریدن است / دو اسبه با زبان فارسی (دو اسبه با زبان فارسی) / از ارس پریدن است (خدا جهیدن است) / نسیم صبحدم خیز، بگو به مردم تبریز / که نیست خلوت زرتشت، جای صحبت چنگیز (جای صحبت چنگیز) / زبانتان شد از میان، به گوشه‌ای نهران / سیاه پوش و خاموش، ز ماتم سیاوش / گر از نژاد اوید، نکرد باید این دو را فراموش (نکرد باید این دو را فراموش) (همان: ۲۴۴-۲۴۵).

۲-۳. آذربایجان و استبداد محمدعلی شاه

در انقلاب مشروطه، با اصطلاح «استبداد صغیر» مواجه می‌شویم، استبداد صغیر به دوره‌ای اطلاق می‌شود که مخالفت محمدعلی شاه با مشروطه با به توپ بستن مجلس آغاز شد و سرانجام آن نیز پیروزی مشروطه خواهان و پناهندگی محمدعلی شاه به دولت روسیه بود. این دوره از سوم تیرماه سال ۱۲۸۷، تا ۲۵ تیرماه ۱۲۸۸ طول کشید (کسروی، ۱۳۸۸: ۷۴). بیشترین استبداد محمدعلی شاه در ارتباط با مردم تبریز و نواحی آذربایجان بود. مردم تبریز یازده ماه با استبداد مقابله کردند و عاقبت نیز محمدعلی شاه شکست خورد. در این دوره، ستایش آذربایجان با این واژه و واژه «تبریز»، در دیوان شاعران دیده می‌شود.

مقاومت مردم، اندوه از محاصره تبریز، جنگ ستارخان با صمدخان، پیروزی قوای مشروطه و فراری شدن محمدعلی شاه، محور این اشعار است. عارف قزوینی در یک غزل به نكوهش قاجار پرداخته و معتقد است جمهوری ایران باید از تبریز به تهران برسد.

شعله آتش جمهوری ایران باید
اول از دامن تبریز به تهران برسد
دود این شعله طرفدار قجر کور کند
شرش تا به سرتربت خاقان گیرد
(عارف قزوینی، ۱۳۸۱: ۲۰۲)

میرزاده عشقی در شعر «سه تابلو مریم» که روایت مشروطه و جمهوری است، گفته است: وقتی نوید نهضت ستارخان و باقرخان شنیده شد، در حکومت قاجار تزلزل ایجاد شد.

یکی دو ماه ز بعد خلاصی ام دوران
دگر نماند بدانسان و گشت دیگرسان
که رفته رفته شورش فتاد در جریان
نوید نهضت ستارخان و باقرخان

فکند سخت تزلزل به تخت و تاج و نگین

(میرزاده عشقی، ۱۳۵۷: ۱۸۶)

ستارخان سرانجام در مبارزه با صمدخان شکست خورد، اما قوای مشروطه به تهران رسیدند و محمدعلی شاه مجبور به فرار گردید. در همان زمان که نیروی تبریز در برابر صمدخان بعد از مقاومت یازده ماهه شکست خوردند، ملک الشعراء بهار مثنوی «به یاد آذربایجان» را در هم‌دردی با مردم تبریز سرود. محتوای شعر توصیف عظمت گذشته آذربایجان و اندوه شاعر از ویرانی آن است. این که آذربایجان سرزمینی آباد با پیشینه اسطوره‌ای و حماسی بود، اما با استبداد و بی‌تدبیری حکومت ویران شد.

نه این اقلیم آذربایجان بود؟
 شهنشاهان اکباتان و استخر
 به سالی یک کرت بیرون شدند
 به عهد کورش اینجا جیشگه بود
 کنون از بازی شاه و وزیرش
 فروپچیده دست زورمندش
 زده دست خیانت بر زمینش
 که فرخ نام آن «شاه آستان» بود؟
 همی جستند ازین در، عزت و فخر
 نیایش را به این خاک آمدندی
 قراول گاه و اردوگاه شه بود
 به چنگ یاغیان بینم اسیرش
 به خاک افتاده بالای بلندش
 به خون آغشته جسم نازینش
 (بهار، ۱۳۸۷: ۸۳۵)

در ادامه اندوهش را با طنز تلخ از حضور صمدخان و ویرانی تبریز به زبان می آورد و می گوید که صمدخان در جای کیخسرو نشسته است.

صمدخان با کدامین چشم بیند
 بدرد کوه اگر جای پلنگی
 بسوزد باغ اگر جای تدروی
 صبا ز آنجا به سوی ری گذر کن
 بگو شادان دل غمناکتان باد
 بیاکندید چشم مرد و زن را
 زکف دادید ملکی را که خورشید
 اگر ایران شود باغ جنانی
 شما این ملک را معیوب کردید
 که جای شاه کیخسرو نشیند
 به سنگی برجهد روباه لنگی
 نشیند خربطی بر شاخ سروی
 وزیران را ز کار خود خبر کن
 دو صد رحمت به جان پاکتان باد
 فروبستید بار خویشان را
 به ایران دیده بود از عهد جمشید
 نبیند همچو آذربایجانی
 خداتان اجر بخشد خوب کردید!
 (همان: ۸۳۶)

۲-۳-۱ شکست محمدعلی شاه از آذربایجان

بهار بعد از پیروزی مشروطه خواهان و آمدن ستارخان به تهران، در قصیده «تاریخچه انقلاب» جدال و مصاف مشروطه خواهان با محمدعلی شاه را توصیف کرده که عاقبت مردم پیروز شدند و محمدعلی شاه فرار کرد. در این شعر، تلاش ستارخان را در مقابله با محمدعلی شاه توصیف کرده است.

به ستارخان حمله‌ور شد شه
اما بر او چیره شد جیش ستارخانی
(همان: ۵۵۹)

قصیده «فتح الفتوح» را با محوریت فتح تهران سروده و در آنجا از مبارزات ستارخان نیز گفته است که سرانجام آن فرار محمدعلی شاه است

بزرگ دشمن ملت هم از میان بگریخت
سپرد افسر و دیهیم ملک را به پسر
(همان: ۱۴۷)

مسمط «تهنیت فتح آذربایجان» را پس از این که ستارخان به فرماندهی مجاهدان دلیر تبریز، قوای محمدعلی شاه و سرداران مستبد او را شکست داد، در خراسان سرود و شکست دولت قاجار را به وسیله مقاومت ستارخان و باقرخان توصیف کرد.

همّت ستارخان چون به وطن یار شد
باقرخان ز جان یار وفادار شد
در همه جا یار او ایزد ستار شد
این یک سالار شد آن یک سردار شد
زین سر و سالار، کار محکم و ستوار شد
عمر عدو گشت کم، فرّ وطن شد فزون
(همان: ۱۴۹)

۴-۲. وصف مقاومت مردم تبریز

در دوران استبداد صغیر که شهر در محاصره محمدعلی شاه بود، راه آذوقه بر شهر بسته شد تا بلکه مردم تسلیم شوند (نیکبخت، ۱۳۷۸: ۳۵۱). این موضوع مورد توجه ابوالقاسم لاهوتی قرار گرفت. شعری به حمایت از مردم تبریز (به گفته خودش: آن ملت با عزم و اراده) و ستایش مقاومت آن‌ها در مقابل استبداد محمدعلی شاه در دوره استبداد صغیر پرداخت. محتوای شعر توصیف بعد از قحطی تبریز است که با مقاومت مردم راه باز شد و آذوقه به شهر رسید. زنی آزاده نانی بر دست گرفت و سر مزار پسرش رفت، نان را بر سر مزار فرزند گذاشت و گریست از این که فرزند گرسنه، جانانه در راه وطن جان داد. به او گفت عهد کرده بود که اگر نان به دست آورد، اول برای او ببرد. به او خبر فتح و آزادی را داد و از وفاداری او در راه وطن تقدیر کرد و گفت شیرم حلال باد که جان دادی، ولی پیمان نشکستی.

اردوی ستم خسته و عاجز شد و برگشت	برگشت، نه با میل خود، از حمله احرار
ره باز شد و گندم و آذوقه به خروار	هی وارد تبریز شد از هر در و هر دشت
از خوردن اسب و علف و برگ درختان	فارغ چو شد آن ملت با عزم و اراده
آزاده زنی، بر سر یک قبر ستاده	با دیده‌ای از اشک پر و دامنی از نان
لختی سر پا دوخته بر قبر، همی چشم	بی جنبش و بی حرف، چو یک هیکل پولاد
بنهاد پس از دامن خود آن زن آزاد	نان را به سر قبر، چو شیری شده در خشم
در سنگر خودش چو به خون جسم تو غلتان	تا ظن نبری آن که وفادار نبودم
فرزند، به جان تو، بسی سعی نمودم	روح تو گواه است که بویی بُد از نان
مجروح و گرسنه، ز جهان دیده بستی	من عهد نمودم که اگر نان به کف آرم
اول به سر قبر عزیز تو بیارم	برخیز که نان بخشمت و جان بسپارم
تشویش مکن، فتح نمودیم، پسر جان	اینک به تو: هم مژده آزادی و هم نان
و آن شیر، حلال که بخوردی ز پستان	مزد تو، که جان دادی و پیمان نشکستی

(لاهوتی، ۱۳۵۷: ۲۲۰)

نسیم شمال هم در یک شعر، مقاومت مردم تبریز را در مقابل استبداد توصیف کرد. با تکرار «ملت تبریز خدا یارتان» تلاش مردم تبریز برای زنده نگه داشتن دین، شجاعت در مقابل استبداد و جان‌فشانی در راه وطن را وصف می‌کند که در همه دوران به مردی و هنر مشهورند. ریشه ظلم توسط آن‌ها کنده شد و نامشان باقی است. در پایان شعر نیز همراهی کردن شهرهای دیگر را با تبریز توصیف کرده است

ملت تبریز خدا یارتان	دست خدایی کمک‌کارتان
نام شما در همه بحر و بر	گشته به مردی و هنر مشتهر
درج نمودند به الواح زر	در همه جا نقشه و آثارتان

ملت تبریز خدا یارتان

ریشه ظلم از شما کنده شد	نام شما باقی و پاینده شد
دین محمد ز شما زنده شد	احمد مختار نگهدارتان

ملت تبریز خدا یارتان

خطه تبریز سلام علیک	شهر غم‌انگیز سلام علیک
خاک جوان خیز سلام علیک	شیر شکار آمده سردارتان

ملت تبریز خدا یارتان

الحق شیرانه هنر کرده‌اید	دست مریزاد ظفر کرده‌اید
خلعت مشروطه به بر کرده‌اید	به به از آن خلعت زرتارتان

ملت تبریز خدا یارتان

مشق شجاعت به جهان داده‌اید
بهر وطن روح و روان داده‌اید
حکم حجج را جریان داده‌اید
حافظ دین ملت هشیارتان
ملت تبریز خدا یارتان

فتح و ظفر نقش لوای شماست
عقل و هنر راهنمای شماست
روح الامین از وکلای شماست
نصر الهی است مددکارتان
ملت تبریز خدا یارتان

خواسته بودید ز اظهار رشت
آن‌که بود یاور و غم‌خوارتان
گشته خداوند نگهدار رشت
آن‌که بود یاور و غم‌خوارتان
ملت تبریز خدا یارتان

(گیلانی، ۱۳۷۵: ۱۸۵-۱۸۶)

۲-۵. درخواست کمک برای آذربایجان

فرخی یزدی با نگاهی دیگر از مقاومت تبریز و حضور روسیه در آن سخن گفته است. غزل «تهران آذربایجان» سروده وی است که در آن تهران را به دلیل این که به کمک آذربایجان «خطه مینوش» نرفته، نکوهش می‌کند و می‌گوید اگر تهران به کمک آذربایجان می‌رفت، هیچ‌گاه ناله و فریاد مردم به فلک نمی‌رفت:

بود اگر تهران دمی در یاد آذربایجان
بر فلک می‌رفت کی فریاد آذربایجان
خاک خودخواه خطر خیزری بی‌آبروی
داد بر باد فنا بنیاد آذربایجان
یسکر از بی‌اعتنایی‌های تهران شد خراب
خطه مینوش آباد آذربایجان
از فشار خارج و داخل زمانی شاد نیست
خاطر غم‌دیده ناشاد آذربایجان
مکری و سلدوز و سلماس و خوی و ساوجبلاغ
سربه‌سر پامال شد ز اکراد آذربایجان

از ارومی بانگ هل من ناصروینصر بلند
 کو معینی تا کند امداد آذربایجان
 خصم خیره بخت تیره والی از اهمال سست
 سخت اندر زحمتند افراد آذربایجان
 نیست رسم داد کز بیداد شخصی خودپرست
 کر شود گوش فلک از داد آذربایجان
 کی روا باشد به بند بندگی گردد اسیر
 ملت با غیرت آزاد آذربایجان
 (فرخی، ۱۳۶۳: ۲۰۳-۲۰۴)

۶-۲. وصف آذربایجان و مبارزان ملی تبریز

در این باره عارف تصنیفی به نام «به یاد دلاوران آذربایجانی» سروده است که آن را طبق گفته خودش در اسفندماه ۱۳۰۳ هـ.ش در تبریز به یاد مبارزان آذربایجانی خوانده است (همان: ۳۷۰-۳۷۱). همچنین، تصنیف معروف «از خون جوانان وطن لاله دمیده» را در حمایت از دلاوران مشروطه گفته است که به شهدای آذربایجان هم نظر دارد. تصنیف «آذربایجان» را در سال ۱۲۹۹ در حمایت از آذربایجان و مردم تبریز سروده و در معرفی آن گفته است: «هنگام قیام آذربایجان و ریاست وزرای وثوق‌الدوله که گفته بود آذربایجان عضو فلج ایران است»، با نکوهش وثوق‌الدوله و حمایت از تبریز، تبریز را جایگاه زردشت معرفی کرده که امید ایران است و در آن می‌خواهد که جانش را فدای آذربایجان کند.

جان، برخی آذربایجان باد / این مهد زردشت، مهد امان باد / مهد امان باد / هر ناکست کو
 عضو فلج گفت / عضوش فلج گو، لالش زبان باد / لالش زبان باد / کلید ایران تو، شهید
 ایران تو، امید ایران تو / درود بر روانت از روان پاکان باد، از نیاکان باد / ای ای ای، فدای
 خاکت جان جهان باد (همان: ۳۴۹-۳۵۰)

در شعر شاعران مشروطه، نیروهای برجسته مقاومت آذربایجان در برابر استبداد و استعمار، ستارخان، باقرخان و محمد خیابانی ستایش شده‌اند. نام ستارخان بیش‌تر از دیگران بر سر

زبان‌ها بود. او «دوباره مشروطه را به ایران بازگردانید» (کسروی، ۱۳۸۸: ۶۳۴). بنابراین، بیش‌تر مورد توجه شاعران قرار گرفت؛ به ویژه در دوره یازده ماهه که تبریز را ننگه داشت، بسیار ستایش شده است. نام باقرخان نیز به عنوان یار اصلی وی در شعرها تکرار شده است. بهار در قصیده «فتح الفتوح» با بهره‌گیری از نمادهای شاهنامه، ستارخان را رستم و باقرخان را طوس توصیف کرده است که در مقابل شاه ظالم (محمدعلی‌شاه) ایستادند:

گشوده شاه ز یک سو به قصد ملت چنگ	چنان که باز گشاید به قصد تیهو پر
به شهر تبریز اندر بساط دارا گیر	سپاه دشمن از هر کرانه زور آور
ستاده تنها ستارخان و باقرخان	بسان رستم دستان و طوس بن نوذر
بگفت هان نتوان بیش از این نشست به جای	که کار ملت مظلوم شد ز دست به در

(بهار، ۱۳۸۷: ۱۴۵)

در شعر «ترانه ملی» که آن را بعد از توقیف سران مشروطه سروده است، ستارخان و باقرخان را ستایش می‌کند:

ای شیردل ای دلیر ستار	سردار مجاهدان تبریز
ای بسته میان به فر دادار	در حفظ حقوق عزت آمیز
ای ناصر ملت ای سپهدار	ای از ره جور کرده پرهیز
ای باقرخان راد سالار	بر خرمن جور آتش انگیز
ای صمصام ای بزرگ سردار	آب دم تیغت آتش تیز
ای سیدلاری ای ز پیکار	کرمان بگرفته تا به نیریز
هم دست شوید جمله احرار	تا پای کشد عدوی خون ریز
بر رایت خود کنید ستوار	زین معنی دل کش دلاویز
کانصاف بساط جور برچید	از رحمت حق مباحث نو مید

(همان: ۱۳۴-۱۳۵)

در مستزاد «شام ایران روز باد»، در توصیف حمله روس در بخشی ستارخان، باقرخان و مردم تبریز را ستوده است و برای آن آرزوی شادباشی کرده است:

یاد باد و شاد باد آن سرو آزاد وطن / حضرت ستارخان / آن که داد از رادی و مردانگی داد
وطن / اندر آذربایجان / راد باقرخان کزو شد سخت بنیاد وطن / شاد بادا جاودان / یاد بادا
ملت تبریز و آن مردان کار / مایه های افتخار (همان: ۱۹۴)

سرانجام ستارخان در جریان خلع سلاح مجاهدین پایش تیر خورد و منجر به خانه نشینی اش شد، بهار در رباعی زیر او را ستود و گفت با این حال که خانه نشین شدی، اما همچنان ارجمندی ات به جاست:

ستار غیور ارجمندیت به جاست قانون طلبی و حق پسندیت به جاست
از صدمت پا منال و کوتاهی گام خوشبخت نشین که سربلندیت به جاست
(همان: ۱۱۲۸)

بعد از ستارخان و باقرخان وقتی محمد خیابانی قیام کرد، شاعرانی همچون بهار که منش آزادی خواهانه داشتند، به او توجه کردند.

بهار ترجیع بند «خون خیابانی» را تحت تأثیر احساسات آزادی خواهانه خویش در ستایش او سرود و به وی لقب «خیابانی مظلوم» داد. او را کشته وطن فروشانی دانسته است که با ریاکاری و دغل بازی او را کشتند و با کشتن او، بار خود را بستند و به متاعی قلیل از زندگی فانی رسیدند:

گر خون خیابانی مظلوم بجوشد سرتاسر ایران کفن سرخ بپوشد
این دستگه غیر طبیعی به سرآید از آستی ار دست حقیقت به درآید
رخسار بپوشند وجیهان ریاکار گر چهر حقیقت ز پس پرده درآید

ای قاتل آزادی ایران به حذر باش زان لحظه که قاضی به سر محتضر آید

(بهار، ۱۳۸۷: ۲۷۱-۲۷۳)

عارف قزوینی در غزل «درویش بیابانی» به قیام خیابانی نظر دارد، به گفته خودش، این غزل را در خود تبریز برای آن‌ها خوانده و مورد استقبال قرار گرفته است. ابتدای غزل از اندوهش در زندگی گفته و به زندگی خیابانی مثال زده است. از این که روزگار با او سر ناسازگاری دارد، ناراحت است و می‌گوید زندگی، با خیابانی یک عمر غرض‌رانی داشته است. در این توصیف، ناسازگاری زندگی را به کاری که مخبرالسلطنه با روح خیابانی کرد، تشبیه می‌کند. در ادامه شعر از اجنبی‌پروران و خیانت‌کاران شکایت می‌کند و از ملتی که قدر او را ندانستند، ابراز ناراحتی می‌نماید و خیابانی را فردی می‌نامد که به دنبال تجدد بود و با مرگش راه را برای آن هموار کرد.

تنم از پای درآورد و رجزخوانی کرد	با من این روح سبک‌سیر گران‌جانی کرد
چاک زد سینه و اظهار پشیمانی کرد	همچو سهراب مرا رستم غم‌گشت و سپس
موکب شاهی با کلبه دهقانی کرد	غم به ویرانه دل کرد همان کار که‌آش
زندگی با من یک عمر غرض‌رانی کرد	آن‌چنان‌کز غرض شخصی، ویران، وطنی است
مخبرالسلطنه با روح خیابانی کرد	حس من با من آن کرد که عالم دانند
بود آورد دو دستی به من ارزانی کرد	ز محیط از چه کنم شکوه به هر جا که غمی
مرکز خائن و بی‌عاطفه طوفانی کرد	ز ورق راحت و آسایش و آرامش من
چه بگویم که چه با کشور ساسانی کرد	اجنبی‌پروری و روح خیانت‌کاری
بس سیه‌کاری کین داغ به پیشانی کرد	داغدار است دل از دست ریاکاری شیخ
به در از شهر چو درویش بیابانی کرد	قدرشناسی یک ملتم این آخر عمر
روح امثال خیابانی نورانی کرد	پرتو نور تجدد ز خیابان جدید

عارف از جاده راست قدم کج نهاد رفت و بس شکر که از باعث این بانی کرد

(عارف قزوینی، ۱۳۸۱: ۳۰۶-۳۰۷)

۳. نتیجه گیری

ادبیات همیشه می تواند مستقیم یا غیر مستقیم بازگوکننده فرهنگ و حوادث سیاسی- اجتماعی زمانه خود باشد و به عنوان یک سند اجتماعی، حقایق بسیاری از وقایع تاریخی و فرهنگی را نشان دهد. در ادبیات فارسی ارتباط گسست ناپذیر شعر با تاریخ در ادبیات معاصر بسیار برجسته است و نمونه مشخص آن انعکاس وقایع آذربایجان در دوران مشروطه است که در این مقاله مورد بررسی قرار گرفت. هم زمان با استبداد محمدعلی شاه و مخالفت وی با مشروطه، قیام های مردمی در شهرهای مختلف آغاز شد. قیام مردم آذربایجان به سرداری ستارخان به گواهی اشعار شاعران، بسیار در ادبیات و شعر مشروطه برجسته شده است. نتایج بررسی اشعار مشروطه خواهان این دوران نشان داد که توصیف استبداد محمدعلی شاه، حضور روسیه در اشغال تبریز، اشغال شدن تبریز توسط عثمانیان، مقاومت مردم شهر تبریز و شهادت مبارزان، ویرانی شهر توسط استبداد و جنگ ها محور اصلی اشعار می باشد و شاعران مقاومت مردم را ستایش کرده و از اندوه خود در قبال آذربایجان سخن گفته اند. آذربایجان را مهد زردشت نامیده اند که در اشغال روس و استبداد محمدعلی قاجار و جنگ های داخلی و خارجی میان روسیه و عثمانی ویران شده، اما مقاومت مردمی با سرداری ستارخان روزنه امیدی برای کل مردم ایران گشت و مشروطه دوباره زنده شد.

منابع

- آجودانی، ماشاءالله (۱۳۸۲) *مشروطه ایرانی*، تهران: اختران
- احمدی، سید احمد (۱۳۸۶) *سیمای تبریز در آینه شعر، تبریز: انجمن علمی آموزشی معلمان ادبیات فارسی استان آذربایجان شرقی*

- اسلامی ندوشن، محمدعلی (۱۳۵۶) **جام جهان بین**، تهران: ایران مهر.
- امیرخیزی، اسماعیل (۱۳۷۹) **قیام آذربایجان و ستارخان**، تهران: نگاه
- امیری فراهانی، م.ص.ف. (۱۳۸۰). **دیوان کامل ادیب الممالک فراهانی**. به تصحیح و اهتمام مجتبی بُرزآبادی فراهانی، ج ۲، تهران: فردوس
- امین پور، قیصر (۱۳۸۴) **سنت و نوآوری در شعر معاصر**، تهران: علمی و فرهنگی.
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۷) **تاریخ مختصر احزاب سیاسی**، تهران: زوار
- بهار، محمدتقی (۱۳۸۷) **دیوان اشعار**، تهران: نگاه.
- حسینی، سیده مطهره. (۱۳۹۰). نقش منطقه آذربایجان در انقلاب مشروطه. **فصلنامه سیاست**، ش ۳: صص ۹۲-۷۷
- دستگردی، وحید (۱۳۰۷) ره آورد وحید، **ضمیمه سال نهم مجله ارمان**، تهران: چاپخانه فردوسی
- ذاکرحسین، عبدالرحیم (۱۳۷۹) **ادبیات ایران پیرامون استعمار و نهضت‌های آزادیبخش**، تهران: دانشگاه تهران
- روزبه، محمدرضا (۱۳۸۳) **شرح، تحلیل و تفسیر شعر نو فارسی**، تهران: حروفیه.
- عارف قزوینی (۱۳۸۱) **دیوان**، تدوین محمدعلی سپانلو، مهدی اخوت، تهران: نگاه.
- فرخی یزدی، محمد (۱۳۶۳) **دیوان اشعار**، به کوشش حسین مکی، تهران: سپهر.
- کاتوزیان، محمدعلی، طیب، علیرضا (۱۳۷۹) «قیام شیخ محمدخیابانی»، **نشر اطلاعات سیاسی و اقتصادی**، ش ۱۵۹ و ۱۶۰: صص ۲۴-۴۹
- کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۶۶) **اقتصاد سیاسی ایران: استبداد و شبه مدرنیسم**، ترجمه محمدرضا نفیسی، کابیز عزیزی، تهران: پایپروس.
- کسروی، احمد (۱۳۸۸) **تاریخ هجده ساله آذربایجان**، تهران: هرمس
- کسروی، احمد (۱۳۶۳) **تاریخ مشروطه ایران**، ج ۱، تهران: امیرکبیر
- کمره‌ای، محمد (۱۳۹۸) **روزنامه خاطرات سید محمد کمره‌ای** به کوشش محمدرضا مرادی‌نیا، تهران: شیرازه.
- گیلانی، سید اشرف‌الدین (۱۳۷۵) **کلیات اشرف‌الدین گیلانی نسیم شمال**، به اهتمام احمد اداره‌چی گیلانی، تهران: نگاه
- میرزاده عشقی، محمدرضا (۱۳۵۷) **کلیات مصور اشعار عشقی**، تألیف علی اکبر مشیر سلیمی، تهران: امیرکبیر
- نیکبخت، ناصر (۱۳۸۷) **نقش آذربایجان در تحکیم هویت ایران**، تهران: پیام نور

نیکنام لاله، ایوب، ذوقی، فریبرز (۱۳۷۴) **تبریز در گذر تاریخ**، تبریز: یاران.

References

Ahmadi, Seyyed Ahmad (2006) The image of Tabriz in the mirror of poetry, Tabriz: Scientific and Educational Association of Persian Literature Teachers of East Azarbaijan.

Ajudani, Mashallah (2003) Iranian Constitution, Tehran: Akhtran.

Aminpour, Qaiser (2004) Tradition and Innovation in Contemporary Poetry, Tehran: Eelmi and Farhangi (Scientific and cultural publications.)

Amiri Farahani, M.S.F. (2001). Complete Divan of Adib al-Mamalek Farahani. edited by Mojtaba Borzabadi Farahani, 2 volumes, Tehran: Ferdous

Amirkhizi, Ismail (2000) Azarbaijan Rebellion and Sattar Khan, Tehran: Negah.

Aref Qazvini (2002) Divan of Poems, edited by Mohammad Ali Sepanlou, Mehdi Akhot, Tehran: Negah.

Bahar, Mohammad Taqi (2008) Brief history of political parties, Tehran: Zovar.

Bahar, Mohammad Taqi (2008) Divan of Poems, Tehran: Negah.

Dastgardi, Vahid (1928), Vahid's book, supplement of Armaghan magazine, Tehran: Ferdowsi printing house.

Eslami Nadushan, Mohammad Ali (1978) Jam Jahanbin, Tehran: Iran Mehr.

Farkhi Yazdi, Mohammad (1984) Divan of Poems, by the efforts of Hossein Makki, Tehran: Sepehr

Gilani, Seyyed Ashrafuddin (1996) The Divan of Ashrafuddin Gilani's Poems, Nasim Shamal, edited by Ahmad Edarechi Gilani, Tehran: Negah.

Hosseini, Seyyed Motahara. (2011). The role of Azerbaijan in the constitutional revolution. *Politics Quarterly*, Volume 3: pp. 77-92.

Kasravi, Ahmed (2009) *Eighteen-year history of Azerbaijan*, Tehran: Hermes.

Kasravi, Ahmad (1984) *Iran's Constitutional History*, Volume 1, Tehran: Amir Kabir.

Katouzian, Mohammad Ali Homyun, Tayyab, Alireza (2000) "The Rebellion of Sheikh Mohammad Khayabani", *Publishing of Political and Economic Information*, Vol. 159 and 160: pp. 49-24

Katouzian, Mohammad Ali (1987) *Iran's Political Economy: Despotism and Pseudo-Modernism*, translated by Mohammad Reza Nafisi, Kabiz Azizi, Tehran: Papyrus.

Kommerai, Mohammad (2018) *Diary of Seyyed Mohammad Kommerai by the efforts of Mohammad Javad Moradinia*. Tehran: Shiraze.

Mirzadeh Eshghi, Mohammad Reza (۱۹۷۹) *illustrated generalities of Eshghi poems*, authored by Ali Akbar Moshir Salimi, Tehran: Amir Kabir.

Nikbakht, Nasser (2007) *The Role of Azerbaijan in Consolidating Iran's Identity*, Tehran: Payam Noor.

Niknam Laleh, Ayoub, Zoghi, Fariborz (۱۹۹۵) *Tabriz in the passage of history*, Tabriz, Four Tabriz.

Rouzbeh, Mohammad Reza (2004) *description, analysis and interpretation of modern Persian poetry*, Tehran: Harufiyeh.

Zakir Hossein, Abdol Rahim (2000) *Iranian literature about colonialism and liberation movements*, Tehran: University of Tehran.